

MƏMMƏDOVA AYGÜN CAHAN
AZMİU,
F.Ü.F.D., DOSENT
[**aygun77.am@gmail.com**](mailto:aygun77.am@gmail.com)

LÜĞƏTÇİLİYİN FORMALAŞMASI ÜSULLARI VƏ ƏSAS VƏZİFƏSİ XÜLASƏ

Məqalədə lüğətçilik və lüğətlərin hazırlanması qaydaları barədə səhifə və detallı izah verilib. Qeyd olunub ki, lüğətçilik lüğət tərtibinin praktika və nəzəriyyəsi ilə məşğul olan dilçilik sahəsidir. Bundan başqa məqalədə türkdilli xalqların ilk lüğəti hesab edilir Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” lüğətinin formalaşma üsullarına və onun dilimizə tərcüməsinə diqqət çəkilir. Eyni zamanda məqalədə lüğətçiliyin əsas vəzifəsinə də toxunulur. Bildirilir ki, lüğətçiliyin əsas vəzifəsi bu və ya başqa bir dilin söz və frazeoloji vahidlərini yığmaq, sistemə salmaq, söz və ifadələrin əmələ gəlməsini, tarixi inkişafını izləmək, mənasını izah etmək, onu aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Həmçinin elmi işdə lüğətlərin sözlüyü, lüğətdə sözlərin yerləşdirilmə metodları, lüğətlərin tərtib olunma prinsipləri, lüğətlərin növləri və Azərbaycan lüğətçiliyinin inkişafından bəhs olunur. Bir sözlə, göstərilir ki, lüğətlərin köməyi ilə dövrün dili, mədəniyyəti, elmi, hüquqi dövlətçiliyi, təsərrüfatı, məişəti ilə bağlı bilik əldə edirik.

Açar sözlər: lüğətçilik, leksikologiya, söz, frazeoloji vahidlər, sözyaratma, tərtibat

Lüğətçilik hər bir xalqın həm dil, həm də mədəni səviyyəsinin göstəricilərindən biridir. Lüğətçilik lüğət tərtibinin praktika və nəzəriyyəsi ilə məşğul olan dilçilik sahəsidir. Lüğətçilik leksikologiya ilə yanaşı, semasiologiya, qrammatika, üslubiyyat və terminologiya ilə də sıx bağlıdır. Lüğətçiliyin 2 cəhəti var: əməli-tətbiqi və elmi-nəzəri. Olduqca qədim tarixə malik türk dilinin ilk lüğəti XI əsrdə yaranmışdır. Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk”ü türkdilli xalqların ilk lüğəti hesab edilir. Bu kitab bütün türk dilləri üçün zəngin bir xəzinə dəyərinə malikdir. Çünki türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilində məhz bu kitabda yer alan söz və ifadələrə hələ də rast gəlmək olar. “Divan”da yer alan 8 min sözə əsasən oğuzların nə qədər qədim tarixə və dilə malik xalq olduğu qənaətinə gələ bilərik. Lakin həmin dövrlərdə Azərbaycanda ərəb-fars dili üstün mövqedə olduğu üçün türkdilli lüğətdə yer alan materiallarda Azərbaycan dilinə aid söz, ifadə və terminlərə az hallarda rast gəlinirdi. X-XI əsrlərdə Azərbaycanda uşaqlar mədrəsə təhsili alırdılar. Mədrəsələrdə öyrəndikləri sözləri özləri üçün tərtib etdikləri lüğətə bənzər kiçik dəftərlərdə

toplayırdılar. Ona görə də, o dəftərcələri dilimizin “ilk lüğət nümunələri” hesab edə bilərik.

XX əsrin 30-cu illərində SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filiali «Divanü lüğət-it-türk»ün tərcüməsini məşhur dilçi alim Xalid Səid Xocayevə tapşırır. «Divan»ın tərcüməsi ilə məşğul olduğuna görə Xalid Səid Xocayev bolşevik repressiyasına tuş gəlir və əsər yenə çap olunmur. 1935-1937-ci illərdə həyata keçirilən həmin tərcümənin əlyazması hazırda AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutundadır. tanınmış türkoloq Ramiz Əskər tərəfindən Azərbaycan dilində nəşr olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, Ramiz Əskər «Divan»ın dördcildlik nəfis nəşrini hazırlamaqla bütöv bir institutun görə biləcəyi bir işi öz üzərinə götürdü və bu missiyanı şərəflə yerinə yetirdi. Ramiz Əskər Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri üzrə doktorluq dissertasiyası yazmış, “Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğət-it-türk” əsəri” adlı monoqrafiyası ilə Azərbaycan kaşğarişünaslığını daha da zənginləşdirmişdir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra, nəhayət ki, Kaşğari «Divan»ı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu tərəfindən 2006-cı ildə dilimizə tərcümə olundu.

Ramiz Əskər Mahmud Kaşğarını dahi dilçi, filoloq və ensiklopedist, türk ruhunun tərcümanı, türk soysevərliyinin və türkçülüyn bayraqdarı, türkologiyanın banisi kimi xarakterizə edir.

O, 2008-ci ildə Mahmud Kaşğarının 1000 illik yubileyinə töhfə olaraq «Mahmud Kaşğarının 1000 illik yubileyinə 1000 biblioqrafik göstərici» adlı kitab tərtib etmişdir. XV-XVI əsrlərdə dövlətçilikdə və ədəbiyyatda türk dilinin üstün mövqeyə keçməsi dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, yeni-yeni sözlərin yaranmasına, ədəbiyyata, dolayısı ilə məişətə türk mənşəli yeni sözlərin daxil olmasına yol açmışdır. XIX əsrdən etibarən lüğətçilik artıq ayrıca elm sahəsinə çevrilmiş və bu elmin inkişafı üçün çalışan bir çox dilçi ziyalılarımız bir-birindən qiymətli lüğət nümunələri hazırlamışlar. Soltan Məcid Qənizadə, Ruhulla Axundov, Vəli Xulufu, Heydər Hüseynov, Bəhrüz Abdullayev, Məmməd Tağıyev, Miryusif Mirbabayev, İsmayıl Məmmədli və s. lüğətçilərimizin tərtib etdikləri qiymətli nümunələr bugün dilimiz üçün qiymətli nümunələr hesab olunur. Görkəmli dilçi alim, leksikoqrafiya sahəsində geniş miqyaslı tədqiqatlar aparmış professor Afad Qurbanovun lüğətlərə dair verdiyi təsnifatə əsasən lüğətlər ensiklopedik və linqvistik olmaqla iki yerə bölünür. Ensiklopedik lüğətlər özləri də ümumi və sahə ensiklopedik lüğətləri olmaqla iki yerə bölünür. Dilimizdə, əsasən, sahə ensiklopedik lüğətlər tərtib olunmuşdur. Məsələn, 2007-ci ildə iki cildlik Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti tərtib olunmuş, kitabda 11 mindən çox coğrafi ad və bu adların izahı verilmişdir. Lüğətin tərtibatında bir çox tarixçi, coğrafiyaşünas və dilçi alim iştirak etmiş, bir çox elmi mənbələrə müraciət olunmuşdur. **Lüğətlərin digər yarımqrupu isə linqvistik lüğətlərdir.** Linqvistik lüğətlər, əsasən, izahlı lüğət,

tərcümə, omonim, dialektoloji, frazeoloji, terminoloji etimoloji və s. lüğətlərdən ibarət böyük bir qrupu təşkil edir. XIX əsrdə leksikonumuzun böyük bir hissəsini təşkil edən rus, ərəb, fars sözləri ilə Azərbaycan dilinin vəhdəti bu dillərlə Azərbaycan dilinin tərcümə lüğətlərinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Linqvistik lüğətlərin bir hissəsini təşkil edən tərcümə lüğətləri dilin zənginləşməsinə gətirib çıxaran çoxsaylı materiallarla zəngin olur. XIX əsrdə M.Kazım bəyin “Грамматика турецкого-татарского языка (Türk - tatar dilinin qrammatikası), S.M.Qənizadənin “Lüğəti-rusi və türki”, Q.Qarabəyovun “Türkcədən ruscaya lüğət” və s. nümunələr çoxsaylı təqiblərə rəğmən müəlliflərin ərsəyə gətirdikləri tarixi dil nümunələridir. Xüsusilə, S.M.Qənizadənin lüğəti öz dövrü üçün geniş imkanlara və perspektivlərə malik mükəmməl lüğət nümunəsi hesab edilə bilər. Bu lüğəti digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət müəllifin burada sadəcə rus və Azərbaycan dillərində sözlərin tərcüməsini deyil, bu sözlərin ifadə etdikləri semantik mənalara da qeyd etməsidir.[1]

Lüğətçiliyin əsas vəzifəsi

Lüğətçiliyin əsas vəzifəsi bu və ya başqa bir dilin söz və frazeoloji vahidlərini yığıb sistemə salmaq, söz və ifadələrin əmələ gəlməsini, tarixi inkişafını izləmək, mənasını izah etmək, onu aydınlaşdırmaqdan ibarətdir.

Lüğət hər bir xalqın mədəniyyətinin göstəricilərindəndir. Müəyyən dövrdə cəmiyyətin bilik səviyyəsini əks etdirən lüğətlər mənavi mədəniyyətdə mühüm rolə malikdir. Xalqın keçmiş həyat tərzini, adət və ənənələrini öyrənmək, dilin leksikasını araşdırmaq baxımından lüğətlərin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Lüğətlərdə verilmiş hər bir sözün arxasında böyük bir tarix, insan ömrü durur.

Tarixi lüğətlər vasitəsilə sözlərin semantik yükü açılır, türk sözlərinin çoxmənalılığını nümayiş etdirilir.

Tarixi lüğətlər həm Azərbaycan ədəbi dili tarixinin, həm də tarixi qrammatikanın elmi şəkildə işlənməsinə material verir. Ona görə də müxtəlif əsrlərin məhsulu olan lüğətlərin tədqiq edilməsi dilimizin leksikasının daha dərinlən öyrənilməsinə geniş imkan yaradır.

Humbolt, Volter, Didro kimi alimlər lüğətçiliyi çox yüksək qiymətləndirmişlər.

Görkəmli alim D.Didro yazıb: «Lüğətlər dilin lüğət tərkibindəki sözlərin siyahısını saxlayan bir kitabdır. Lüğət xalqın bütün birliyini lazımi şəkildə əks etdirən bir reyestr olmalıdır».

F.Volter isə lüğətçiliklə bağlı qeyd edir: “Sözlər obrazdır, lüğət isə əlifba sırası ilə düzülmüş bütöv bir aləm”. [2]

Lüğətlərin sözlüyü

Lüğətçilikdə əsas məsələ lüğətin tiplərini dəqiqləşdirmək, lüğətlərdə sözlərin seçilməsi və yerləşdirilməsi, sözlüyün müəyyənləşdirilməsi və lüğət məqaləsinin tərtib olunmasıdır. Lüğət sözlükdən, vokabulaların ardıcıl verilməsindən, sözə və onun mənaalarına fonetik, qrammatik, üslubi cəhətdən remarkalar və işarələr

verməkdən, üllüstrativ materialdan, sözlərin frazeologizmliliyindən, onların tərcüməsindən və ya izahatından ibarətdir. "Sözlük" ternini dilimizdə iki mənada işlədilir: 1) "lüğət" termininin sinonimi kimi, sözlərin əlifba sırası ilə düzülüşünü izah edən məfhum, 2) lüğətə daxil edilən söz və ifadələrin siyahısı. Lüğətin sözlüyü lüğətdə ətraflı izah ediləcək bütün vokabulaların siyahısı deməkdir. Lüğətdəki baş sözlərin bütün məcmusu sözlük adlanır.

Deməli, lüğətin sözlüyündə dilin leksikasının zəruri mənzərəsini əks etdirən, insan həyatının bütün sahələrini əhatə edən sözlər verilməlidir.

Sözlər lüğət üçün iki şəkildə seçilə bilər:

1. Heç bir istisna olmadan dildəki sözlərin hamısı əhatə edilir. Məqsəd heç bir hədd qoymadan ədəbi dildəki bütün sözəri daxil etməkdir.

2. Ancaq müasir dildə işlədilən sözlər seçilir. Sözlük seçiləndə sözün davamlılığı və mənası əsas meyar kimi götürülməlidir.

Sözlüyün tərtibində iki cəhəti nəzərə almaq lazımdır: 1) sözlərin seçilmə prinsipini yaraumaq, 2) seçilən sözün tələbatın profilinə uyğunluğunu təmin etmək.

Lüğət məqaləsində sözün müxtəlif mənalarını ayırmaq üçün xüsusi işarələrdən, durğu işarələrindən və rəqəmlərdən istifadə olunur. İşarələr ixtisar sözlər və ya xüsusi şərti ifadələr şəklində də özünü göstərir. Sözü tələffüzçə düzgün müəyyənləşdirmək üçün onun xüsusi transkripsiyası və vurğusu qeyd edilir. Bu işarələr sözün üslubi və qrammatik cəhətdən səciyyələnməsinə xidmət göstərir.

Tərcümə lüğətlərində baş sözlər iki şəkildə verilir:

1. Tərcüməetmə:

Тамада м tamada

Танкист м tankçı

Танк м tank

Повар м aşpaz

Побрить сов. qırılmaq

2. Sinonimii ilə:

Страх I м. 1. qorxu, vahimə dəhşət; 2 мн. дан. qorxulu şeylər, vahiməli şeylər, dəhşətli şeylər; 3. Риск, məsuliyyət.

Страх II нареч. дан. çox, oldıqca, son dərəcə, bərk.

İzahlı lüğətdə baş sözün mənşəyi, qrammatik mənası verilir, şərti işarələrdən istifadə olunur.

İzahlı lüğətdə baş sözün mənşəyi, qrammatik mənası verilir, şərti işarələrdən istifadə olunur:

Aid. ad. ər. Nisbəti və əlaqəsi olan təvəllüqü olan, məxsus. İdarə-yə aid işlər. Dilçiliyə aid terminlər. Məsələ bizə aid deyil.

Şəkil 13-cü səhifəyə aiddir - (Nadir bəy:) Məncə, gözəllik zövqə aid bir şeydir. Cavid - Aid olmaq - nisbəti və əlaqəsi olmaq, məxsus olmaq, daxil olmaq. Bu məktub Bəhrəmin öz qəlbinə və taleyinə aid idi (Ə.Vəliyev). [3]

Lüğətdə sözlərin yerləşdirilmə metodları

Lüğətdə sözlərin mənaca təsnifi və sıralanması əsas məsələdir. Sözləri mənaca təsnif etmək sözün ayrı-ayrı mənaları arasındakı əlaqəni ümumiləşdirmək deməkdir. Hər bir lüğətin əvvəlində ondan istifadə etmək qaydası haqqında izahat verilir. Həmin izahatla lüğətdə qəbul olunmuş şərti işarələrin və ixtisasların siyahısı göstərilir. Lüğətdə sözlərin mənaca təsnifi və lüğət məqaləsində mənaların sıralanması əsas şərtidir. Lüğətdə sözlərin mənaca təsnifi semantika ilə, lüğət məqaləsindəki mənaların sıralanması isə müəyyən üsullarla bağlıdır. Sözün mənaları mənşəyinə, məntiqə tarixə əsasən sıralana bilər. Adi lüğətlərdə isə müxtəlif mənalar təcrübəyə əsasən sıralanır. Lüğətlər elmin bütün sahələrini əhatə etdiyi üçün onların tərtibi prinsipləri və üsulları da müxtəlifdir. Lüğətlərin tərtibində əsas məqsəd sözlərin mənalarını müəyyən və izah etməkdir.

Lüğətdə sözün mənaları izah edilərkən ardıcılıq, mənalar arasındakı əlaqənin yaxınlıq dərəcəsi, onların biri-birindən ayrılma cəhətləri nəzərə alınmalıdır. Əvvəlcə sözün norminativliyi, sonra mənası idiomatikliyi şərh olunur. Məsələn: **Ayna** is. [fars: ayinə], 1. Güzgü, 2. Pəncərə, pəncərə şüşəsi, 3. Məs, satlıq, duruluq, parlaqlıq, şəffaflıq mənasında təşbeh. Aynası açıq. Aynası açılmaq və s. Lüğətin vəzifəsi yalnız hər bir ayrıca sözün mənalarını şərh etmək deyil, həm də dilin leksik sistemində sözün tutduğu mövqeyi, leksik- qrammatik əlaqələrini göstərməkdir. Söz bütün lüğətlərdə eyni şəkildə izah edilmir. Lüğətin növündən asılı olaraq söz müxtəlif şəkildə ümumiləşdirilir. Məsələn, "apteka" sözünün izahı və tərcümə lüğətlərində necə izah edildiyini göstərək: İzahlı lüğətdə: Aptek [əslə yun.]. Həkimlərin resepti üzrə dərman hazırlayıb satan müəssisə, dərmanxana, əczaxana, Aptekdən təzə dərman götürmüşdilər (C.Məmmədquluzadə).

Tərcümə lüğətində: Aptek - аптека.

Lüğətlərdə sözlər **təsviretmə, izahetmə, sinonimika, baxdırma, leksik izah, genetik** və s. üsullarla verilir.

I. Təsviretmə üsulu. Bu üsul əsas, digər üsullar isə köməkçidir. Onun şərh olunmasına, ətraflı aydınlaşdırılmasına xidmət edir.

II. İzahetmə üsulu. Burada sözün mənası təsvir yolu ilə izah edilir. Müxtəlif əşya, bitki, heyvan və s. məfhumları bildirən sözlərin mənasının açılmasında bu üsuldan istifadə edilir. Məsələn:

Ağcaqayın is (bot). Möhkəm aduncaqlı, qollu-budaqlı meşə ağacı.

Azad. is. fars (bot). Cənubda bitən bərk oduncaqlı ağac növü və s.

III. Sinonimika. Mənaca yaxın və ya eyni olan digər sözlərin sinonimi verilir. Sinonimlikdə sözlərin əsas və başqa mənaları təsvir yolu ilə izah olunur. Məsələn:

Başkəsən sif. 1. Cəllad, insan qatili, xunxar, vəhşi, yırtıcı, dələduz. 2, məs. (dan). insafsız, zalım, çox bahacıl adam haqqında. Sinonimika üsulu o vaxt tətbiq olunur ki ədəbi dildə işlənən sözün dialektə qarşılığı olur: böyük-zırpı, vəlim-çör-çöp vəs.

IV. Baxdırma. Bu üsulla izah edilən sözlər ya mənaca eyni, ya da yaxın olur. Mənaca əlaqədar olan bir söz digər sözə baxdırılır. Heç bir izahat verilmədən birinci söz - baxdırılan ikinci sözün qabağında yazılır. Məsələn:

Asılqan is. Bax asqı.;

V. Leksik izah. Burada sözlərin yalnız lüğəvi mənasının şərhə nəzərdə tutulur. Leksik mənanı zah etmək çətin olanda qrammatik izahetmə üsulundan da istifadə edilir. Məsələn, izahlı lüğətdə "almaq" sözünün mənası qeyd edilir.

VI. Genetik. Lüğətdə sözlərin bir qismi mənşəyinə görə müəyyən edilir. Məsələn: ağıl, is. [ər, əql]. 1. İnsanda düşünmə və dərkətmə qabiliyyəti; zəka // şüur, idrak. 2. Həfizə, zəhin, xatır, yad, yaddaş, fikir. [4]

Lüğətlərin tərtib olunma prinsipləri

Leksikoqrafiyada lüğətləri tərtib etməyin beş üsulu mövcuddur: a) sözyaratma və ya etimoloji üsul; b) "yuva" üsulu, c) sözlərin əlifba sırası üsulu; d) tematik üsul, e) qafiyə üsulu.

Sözyaratma və ya etimoloji üsul. Əvvəllər lüğətlər sözyaratma dərəcəsinə əsasən tərtib edilirdi. Məqsəd söz qruplarının qohumluğunu, sözyaratma asılılığını açmaqdır. Məna və sözyaratmaya görə день, денек, дневной və ya друг, дружок, дружба sözləri bir məqalədə getməlidir, çünki bu sözlər biri-biri ilə sıx bağlıdır.

"Yuva" üsulu. Sözlərin lüğətdə "yuva" üsulu ilə yerləşdirilməsinin ilk təşəbbüsçüsü V.İ.Daldır. O, sözlərin sözyaratma üsulu ilə düzülüşünü qəbul etməmiş, özü yeni prinsip hazırlamış və bu prinsipi "yuva" adlandırmışdır Dal bir kökdən əmələ gəlmiş eyni köklü, müxtəlif mənəli sözlərin hamısını bir "yuvada" bir lüğət məqaləsində, bir söz adı altında izah edir. O hesab edir ki, birmənəli izahlı lüğət, hər şeydən əvvəl, mənası aydın olmayan sözləri tapmaq üçün, sadəcə, məlumat vermir. Belə lüğət rus dilinin sözyaratma üsulunu, sözün mənası ilə forması arasında canlı əlaqəni açmağa xidmət etməlidir.

V.İ.Dal sözləri "yuva" üsulu ilə verərkən bəzən özü də səhvə yol vermişdir. Belə ki, bir kökdən olan (дичь и ликий, горы и горшок мо s.) sözləri iki "yuva"da vermişdir və ya əksinə, əmələgəlmə yeri müxtəlif olan sözləri (колеть вя кол, колоть, цеп и цепь və s.) birləşdirmişdir.

1952-ci ildə leksikoqrafiya məsələsinə dair çağırılmış müşavirədə izahlı normativ lüğətlərdə sözlərin "yuvalaşdırma" üsulu ilə verilməsi məqsədəuyğun sayılmış və qrammatik formantların köməyi ilə yaranmış sözlərin bir lüğət məqaləsində verilməsi təklif edilmişdir.

Əlifba sırası üsulu. Sözləri təbiətinə görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) səslənmə və mənaca yaxınlıq, 2) səslənmə və mənaca müxtəliflik. Lüğətdə səslənmə və mənaca yaxın olan sözləri vermək bir qədər çətinidir. Belə sözlərin məna fərqlərini açmaq, izah etmək məqsədi ilə lüğətlər əlifba üsulu ilə tərtib olunur. Əlifba üsulu ilə səslənmə eyni olan sözlər haqqında müxtəlif tipli epizodik arayışları qaydaya salmaq işini xeyli asanlaşdırır.

Müasir dövrdə lüğətlər, əsasən, əlifba sırası üsulu ilə tərtib olunur. Əlifba sırası üsulu lüğətlərin tərtibi üçün ən səmərəli üsuldur. Belo lüğətlərdə sözlərin hamısı əlifba sırası ilə düzülür. Əlifba sırası ilə lüğətdə sözlərin yerləşdirilməsi lüğət məqalələrinin birtipli, aydın, tam və bütün suallara bitkin məlumat verən şəkildə qurulmasını tələb edir. Bəziləri bu üsulu qüsurlu hesab edirlər. Məsələn, V.İ.Dal bu üsulun əleyhinədir. O öz lüğətinin "Словарь" hissəsində yazır: "Sözlərin əlifba üsulu ilə düzülüşü son dərəcə ağır və qurudur. Ən yaxın və oxşar ifadələr biri-birindən çox uzaq düşür. Orada və burada təklidə itib batır. Sözlərdə hər cür canlı əlaqə qırılır və yox olur.

Əlifba sırası üsulu ilə tərtib olunan lüğətlərə aşağıdakı nümunəni göstəmək olar:

Adamsatan. is. Xain, xəbərçi.

Adamsevməz. sif. is. Adamları sevməyən, adamlardan xoşu gəlməyən, adamlardan qaçan, mərdümgiriz.

Adamsevməzlik. is. Adamsevməz adamın xasiyyəti.

Adamcit. (xüs. is.) (kim). Burun və boğazın selikli qışasına təsir edən zəhərləyici maddə.

Tematik üsul. Terminoloji və idioqrafik lüğətlərdə baş sözlər əlifba sırası ilə və ya tematik qruplarla verilir. Terminoloji lüğətlər konkret termin sistemini müəyyən etmək, terminləri normalaşdırmaq və vahid formaya salmaq tələb olunanda tematik üsulla yaradılır. İdeoqrafik lüğətlərdə mənaca biri-biri ilə əlaqədar olan sözlər bir tematik qrupda verilir.

Qafiyə üsulu. Bu üsulla meydana gələn lüğətlərdə lüğət məqalələri samitlər üzrə qurulur. Burada sözlər və ya sözün son, ya üçüncü, ya da birinci saraitinə əsasən düzülür. Tərtib olunmuş ərəb lüğətləri, əsasən qafiyə üsulu ilə tərtib edilmişdir.[5]

Lüğətlərin növləri

Ümumxalq milli ədəbi dilin, dialektlərin mövcudluğu milli ədəbi dilin və dialektoloji lüğətlərin tərtib olunmasını tələb edir. Bir dilin lüğət tərkibinin müxtəlif sahələrini əhatə etmək üçün müxtəlif lüğətlər lazımdır.

Lüğətlərin ən mükəmməl, ən müasir, tam və ya integral tipi Qrim qardaşlarının lüğəti (alman dilinin lüğəti) və böyük ingilis lüğəti, xüsusən Oksford lüğətidir. Oksford lüğəti genişliyinə, əhatəliyinə görə başqa lüğətlərdən fərqləndiyi üçün daha mükəmməl və tam hesab edilir. Bu lüğətdə 600 min lüğət məqaləsi verilmişdir. Burada sözün mənasını ətraflı izah etmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunmuşdur. Dilin söz köklərinin çoxu və çoxlu düzəltmə sözlər təsviri yolla izah edilmişdir. Bununla belə lüğəti tam lüğət adlandırmaq olmaz, çünki burada ingilis dilində işlənən sözlərin hamısı əhatə olunmamışdır.

Lüğətlərin növü lüğətlərin mənbəyinə, sözlərin təhlil olunma xarakterinə, lüğət məqalələrinin işlənmə üsuluna, lüğətdə seçilib veriləcək sözlərin məqsəd və vəzifəsinə görə müəyyən olunur. Lüğətlər ya sözlərin etimologiyası və tarixən mənaca inkişafı haqqında məlumat verir (etimoloji və tarixi lüğətlər), ya sözün

mənasını, işlədilməsini, yazılışını, düzgün tələffüz olunmasını qeyd edir (orfoqrafik, fonetik, orfoepik lüğətlər), ya sözün mənalərini açır (omonim, sinonim və s. lüğətlər), ya da əşya və hadisələrin məfhumları şərh edilir (ensiklopedik lüğətlər). Lüğətləri məzmun və xarakterinə sözü və ya məfhumu necə izah etməsinə görə beş qrupa bölmək olar: 1) filoloji lüğətlər, 2) ideoqrafik lüğətlər, 3) ensiklopedik lüğətlər, 4) tədris lüğətləri, 5) tezlik lüğətləri.

Azərbaycan lüğətçiliyinin tərəqqisi

1920-ci ildən sonra Azərbaycan Respublikasında xüsusi lüğət institutu yaradılır. İndi lüğət məsələləri ilə AMEA Nəsimi adına Dil İnstitutunun lüğət şöbəsi məşğul olur. Lüğətlərin tərtibində bilavasitə mütəxəssislər çalışırlar. Müxtəlif tipli lüğətlər tərtib olunmaqla bərabər, onların nəzəri cəhətdən necə tərtib olunmasına da fikir verilir. Lüğətlərin necə tərtib olunması məsələlərinə aid bir sıra elmi məqalələr çap olunmuşdur. Hazırda Azərbaycan lüğətçiliyində lüğətlərdən ancaq izahlı lüğətin nəzəri əsaslarını geniş və ətraflı izah edən sanballı elmi əsər vardır. 1928-ci ildən bəri lüğətlər çap olunmağa başlayır. Bu dövrdə yaranan lüğətləri xarakterinə görə müxtəlif qruplara ayırmaq olar: tərcümə lüğətləri, frazeoloji lüğətlər, terminoloji lüğətlər, orfoqrafiya lüğəti, orfoepiya lüğəti, dialektoloji lüğət, əcnəbi sözlər lüğəti, izahlı lüğət, omonimlər lüğəti, sinonimlər lüğəti, antonimlər lüğəti, şəxs adları lüğəti, ensiklopediyalar. [6]

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin lüğətçilik tarixi. R. Mahmudova. Bakı, 2016, 53 s.
2. Ümumi dilçilik. A. Qurbanov. I cild (3 cildə). Bakı, 2019, 448 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, I cild. Bakı, "Şərq-Qərb" 2006. 744
4. Lüğətlərin nəşri. S. Quliyeva. Kitabşünaslıq və redaktor sənəti jurnalı, s-88-94, Bakı, 2017, №1-2.
5. Azərbaycan filoloji lüğətlərində ümumişlək olmayan sözlərin verilməsi. X. Heydərova. Bakı, "AVROPA" nəşriyyatı, 2019, 222 s.
6. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası Həsərət Həsənov, Bakı, "Nurlan" 2005, 452 s.

МАММАДОВА А.Д.

СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ И ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ СЛОВАРЯ

РЕЗЮМЕ

В статье правильно и подробно объясняется лексика и правила составления словарей. Было отмечено, что лексикография – это область лингвистики, занимающаяся практикой и теорией составления словарей. Кроме того, в статье обращается внимание на методы формирования словаря Махмуда Кашгари «Дивани-лугат-ит-тюрк», который считается первым словарем тюркоязычных народов, и его перевода на наш язык. При этом в статье

затрагивается основная задача лексикографии. Говорят, что основная задача лексикографии — собрать и систематизировать слова и фразеологизмы того или иного языка, проследить за образованием слов и словосочетаний, их историческим развитием, объяснить их значение, уточнить его. В научной работе также обсуждается лексика словарей, способы размещения слов в словаре, принципы составления словарей, виды словарей и развитие азербайджанской лексикографии. Короче говоря, было показано, что с помощью словарей мы получаем знания о языке, культуре, науке, правовой государственности, экономике и повседневной жизни того времени.

Ключевые слова: лексика, лексикология, слово, фразеологизмы, словообразование, структура.

MAMMADOVA A.J.

METHODS OF FORMATION AND THE MAIN FUNCTION OF DICTIONARY SUMMARY

In the article, there is a correct and detailed explanation about vocabulary and the rules of preparing dictionaries. It was noted that lexicography is a field of linguistics dealing with the practice and theory of dictionary compilation. In addition, the article draws attention to the methods of formation of Mahmud Kashgari's "Divani-luġat-it-turk" dictionary, which is considered the first dictionary of Turkic-speaking peoples, and its translation into our language. At the same time, the main task of lexicography is touched upon in the article. It is said that the main task of lexicography is to collect and systematize the word and phraseological units of this or another language, to follow the formation of words and phrases, their historical development, to explain their meaning, and to clarify it. The scientific work also discusses the vocabulary of dictionaries, the methods of placing words in the dictionary, the principles of compiling dictionaries, the types of dictionaries and the development of Azerbaijani lexicography. In short, it has been shown that with the help of dictionaries, we gain knowledge about the language, culture, science, legal statehood, economy, and everyday life of the time.

Keywords: vocabulary, lexicology, word, phraseological units, word formation, composition

Rəyçi: Səlmə Əliyeva, dosent tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.